

OSMANLI-TÜRK ANAYASAL GELİŞMELERİ (1789-1980)

Bülent Tanör 1940'ta İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni ve İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Paris X, Dijon, Cenevre ve İstanbul Hukuk Fakültelerinde öğretim üyeliği yaptı. Tanör, 28 Kasım 2002 tarihinde aramızdan ayrıldı.

Başlıca yayınları: *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası; Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar; TCK 142. Madde, Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama; İki Anayasa (1961-1982); Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu; Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920); Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri (TÜSİAD 1997); Kurtuluş-Kuruluş; Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920); Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi (TÜSİAD 1999); 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku (Bülent Tanör-Necmi Yüzbaşıoğlu (2001); Anayasal Gelişme Tezleri (2007).*

*Bülent Tanör'ün
YKY'deki kitapları:*

Türkiye'de Kongre İktidarları (1998)
Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980) (1998)
1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku
(Bülent Tanör - Necmi Yüzbaşıoğlu) (2001)
Anayasal Gelişme Tezleri (2007)

BÜLENT TANÖR

Osmanlı-Türk
Anayasal Gelişmeleri
(1789-1980)

(OTAG)

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 963
Cogito - 08

Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980) / Bülent Tanör

Kitap editörü: Korkut Tankuter

Kapak tasarımı: Mehmet Ulusel

Baskı ve cilt: Ertem Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. ti.
Başkent O.S.B. 22. Cad. No: 6 Malıköy / Ankara
Tel: (0312) 640 16 23
Sertifika No: 26886

1. baskı: Der Yayınevi, 1992
3. baskı: Afa Yayıncılık, 1996
YKY'de 1. baskı: İstanbul, Ocak 1998
23. baskı: İstanbul, Ocak 2016
ISBN 978-975-363-688-1

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. ., 2013
Sertifika No: 12334

Bütün yayın hakları saklıdır.

Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. .
Sıtkal Caddesi No: 142 Odakule Merkez Kat: 3 Beyoğlu 34430 İstanbul
Telefon: (0212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0212) 233 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://alisveris.yapikredi.com.tr>

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

ÇİNDEKİLER

Sunuf • 13

BİRİNCİ KISIM OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİ

Birinci Bölüm

Gerileme Döneminde Devlet Düzeni • 21

I. Devlet Sistemi • 21

II. Devlet-Halk İlişkileri • 25

İKİNCİ BÖLÜM

Tanzimat'a Hazırlık Dönemi • 33

I. III. Selim Yenilikçiliği • 33

A- Yeniliklerin Ortaya Çıkması • 33

B- Reformlar ve Uygulama • 36

C- Tepkiler • 38

D- Değerlendirmeler • 40

II. Sened-i İttifak (Sİ) • 41

A- Hazırlanması • 42

B- Getirdikleri • 44

C- Uygulama • 49

D- Değerlendirmeler • 50

1) Sık Olay • 50

2) Hukukî Niteliği • 54

3) Katkıları • 56

III. II. Mahmut Yenilikçiliği • 64

A- Ortam • 64

B- Reformlar ve Uygulama • 66

C- Değerlendirmeler • 70

Üçüncü Bölüm

Tanzimat Dönemi • 75

I. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Ortaya Çıkışı • 75

A- Ortam • 76

B- Olaylar • 78

C- Yorumlar • 84

II. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Özellikleri • 85

A- İçeriği • 85

1) Yeni Yönetim Usulleri • 87

2) Haklar ve Dokunulmazlıklar • 89

B- Yapıtırım ve Güvenceler • 90

C- Hukukî Niteliği • 92

III. Uygulama • 93

A- İlk Tepkiler • 93

B- 1856 Islahat Fermanı • 95

C- Islahat Hareketleri • 97

1) Yönetimde Yeni Çözümler ve Usuller • 97

a) Meclisler • 97

b) Kanunlaştırma Hareketi • 98

c) Laikleşme • 99

2) Merkez Yönetimi • 103

3) Tafrâ Yönetimi • 108

4) Yönetilenler ve Yöneten/Yönetilen İlişkileri • 109

D- Tanzimat'ın Sonu • 113

IV. Değerlendirmeler • 117

Dördüncü Bölüm

Birinci Meşrutiyet • 121

I. Meşrutiyet'in Doğuşu • 121

A- Muhalefet • 121

- B- Meşrutiyet'e Doğru • 124
 - 1) Hükümet ve Saray Darbeleri • 124
 - 2) Ç Dinamikler • 126
 - 3) Dfl Etkiler • 128
 - 4) Cemaat Nizamnameleri • 131

II. Kanun-ı Esasî • 132

- A- Hazırlanış ve Niteliği • 132
- B- Devlet ve İktidar • 135
 - 1) Anakuruluf • 136
 - 2) Yetkiler ve İfleyiş • 137
 - 3) Sorumluluk ve Denetim • 142
 - 4) Yargılama • 144
- C- Haklar, Özgürlükler, Yargısal Güvenceler • 145
- D- Anayasanın Üstünlüğü ve Korunması • 147

III. Uygulama • 150

- A- İlk Tepkiler ve Gelişmeler • 150
- B- Seçimler • 152
- C- İlk Osmanlı Parlamentosu • 155
- D- İlk Parlamentoculuk Denemesinin Sonu • 159
- E- Abdülhamit Mutlakiyeti • 161

IV. Değerlendirmeler • 164

Beflinci Bölüm

İkinci Meşrutiyet • 167

I. Meşrutiyet'in Yeniden Doğuşu • 167

- A- Jön Türk Muhalefeti • 167
 - 1) İlk Örgütlenmeler • 168
 - 2) Jön Türk Düşüncesi • 168
 - 3) Programlar ve Eylemler • 171
 - 4) Uluslararası Durum • 172
 - 5) Askerlerin Siyasileşmesi • 173

B- Meşrutiyet'in İlanı • 175

II. Anayasal Düzene Dönüş • 178

- A- Kanun-ı Esasî'nin Uygulamaya Konulması • 179
 - 1) İlk Anayasal Belgeler • 179
 - 2) Anayasal-Siyasal Alanda İlk Sonuçlar • 181
 - 3) Seçimler ve Meclisin Toplanması • 183

- 4) 31 Mart Olayı, Hareket Ordusu ve Abdülhamit'in Sonu • 187
- B- Kanun-ı Esasî Değişiklikleri • 192
- 1) İktidarın Yeniden Düzenlenmesi • 196
- 2) Kifî Hak ve Özgürlükleri • 197
- III. Uygulama • 197
- A- Siyasal Hayat • 197
- 1) İktidar ve Terakki'nin İktidara Dönüşü • 198
- 2) İktidar ve Terakki'nin Kesin İktidar • 202
- 3) İktidar ve Terakki ile İlgili Bazı Kritik Sorunlar • 204
- 4) Milletler ve Mevcutluk • 208
- B- İdeolojik Hayat • 210
- C- Hukuk Reformları • 221
- IV. Değerlendirmeler • 216

KISIM ULUSAL DEVLETİN KURULMASI

Birinci Bölüm

1921 Anayasası Dönemi • 225

I. Dinamikler-Kaynaklar • 225

- A- Osmanlı Devleti'nden "Türkiye Devleti"ne Geçiş • 225
- 1) Mütareke Ortamı • 226
- 2) BMM'ye Doğru • 229
- B- BMM ve Yeniden Yapılanma • 231
- 1) BMM'nin Oluşumu, Kimliği ve Anakuruluş Sorunları • 231
- 2) Yürütme İşleri • 236
- 3) BMM'nin Niteliği ve Çalışma Biçimi • 238
- 4) Nisab-ı Müzakere Kanunu (5 Eylül 1920) • 239
- 5) Vekillerin Seçiminde Değişiklik (4 Kasım 1920) • 242
- 6) Yargı • 243
- 7) Rejimin Niteliği • 244
- 8) Kanun-ı Esasî'nin Durumu • 246

II. 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu • 247

A- Hazırlanış • 247

B- Esaslar • 252

- 1) Yeni Bir Devlet: “Türkiye Devleti” • 253
- 2) Egemenlik • 255
- 3) Kuvvetler Birliği ve Meclis Hükümeti • 258
- 4) Yerinden Yönetim • 263
- 5) İki Anayasalılık ve TEK’in Geleceği • 267

III. Uygulama • 269

A- Hükümet Sistemi • 269

1) Olgular • 270

2) Pozitif Hukukta Değişiklikler • 273

B- Devlet Sistemi • 277

1) Osmanlı Devleti’nin Sonu ve
Saltanatın Kaldırılması • 277

2) Gruplar, Seçimler ve İkinci Dönem • 280

3) Cumhuriyet İlanı • 283

4) Hilafetin Kaldırılması • 285

IV. Değerlendirmeler • 287

İkinci Bölüm

1924 Anayasası • 290

I. Hazırlanışı • 290

II. Esasları • 294

A- Genel Esaslar • 294

B- Yasama • 296

C- Yürütme • 301

D- BMM-Hükümet İlişkileri • 304

E- Yargı • 306

F- Kifli Hak ve Özgürlükleri • 308

G- Anayasanın Üstünlüğü • 312

III. Uygulama • 313

A- Tek Parti Rejimi • 314

1) Aflamalar • 314

2) Demokrasi/sizlik • 315

3) Hükümet Sistemi • 317

- 4) Hak ve Özgürlükler • 317
- 5) Yargı • 320
- B- Köklü Reformlar • 321
- C- Anayasa Değişiklikleri • 323
- IV. Değerlendirmeler • 324
 - A- Kemalist Rejim • 324
 - B- Türk Devrimi • 325
 - C- 1924 Anayasası • 328

ÜÇÜNCÜ KISIM ÇOK PARTİLİ REJİM DÖNEMİ

Birinci Bölüm

1924 Anayasası Altında Çok Partililik • 335

- I. Çok Partili Düzene Geçiş • 335
 - A- Geçişin Dinamikleri • 335
 - B- Geçişin Aflamaları • 339
- II. Yeni Rejimin Hukukî Çerçevesi • 345
 - A- Anayasa Sorunu • 345
 - B- Antidemokratik Yasalar Sorunu • 346
- III. Uygulama • 350
 - A- Çoğunlukçu Demokrasi • 350
 - B- Antidemokratik Düzenlemeler • 352
 - C- Yargısal ve Anayasal Araştırmalar • 355
 - 1) Yargısal Çözüm Araştırmaları • 355
 - 2) Anayasa Değişikliği Talepleri • 357
- IV. Değerlendirmeler • 359

İkinci Bölüm

1961 Anayasası Dönemi • 364

- I. Anayasanın Ortaya Çıkışı • 364
 - A- 27 Mayıs 1960 Müdahalesi • 364
 - B- Geçiş Rejimi • 367
 - 1) Geçici Anayasal Düzene İlişkin 1 Sayılı Kanun • 67
 - 2) Kurucu Meclis'e İlişkin 157 Sayılı Kanun • 369

- C- Anayasanın Hazırlanması ve Kabulü • 371
1) Ön Tasarımlar • 371
2) Kurucu Meclis • 373
3) Halkoylaması • 375
- II. Anayasanın Esasları • 377
A- Birey-Toplum • 378
B- Ulus-Temsil • 384
C- Devlet-ktidar • 388
1) Devletin Biçimi ve Nitelikleri • 388
2) ktidarın Kuruluşu ve İleyişi • 394
D- Sınırlama-Denetleme • 402
- III. Uygulama • 405
A- Siyasal Hayat • 405
B- Kurumlar Pratiisi • 408
C- Anayasa Değişiklikleri • 412
D- Anayasaya Son Tepkiler ve Anayasanın Sonu • 418
- IV. Değerlendirmeler • 420
A- İki Demokrasi-İki Anayasa Anlayışı • 421
1) Çoğunlukçu Yaklaşım • 421
2) Çoğunluksuz Yaklaşım • 424
B- Anayasanın Yapısal Zorlukları • 425
C- “Güçsüzlük” Tezleri • 427
D- Sistemin Teknik Kusurları • 430
- Seçilmiş Kaynakça • 433
I. Genel • 433
II. Osmanlı-Genel • 435
III. Tanzimat’a Hazırlık ve Tanzimat • 436
IV. Birinci Meşrutiyet • 438
V. İkinci Meşrutiyet • 438
VI. Ulusal Devletin Kurulması • 440
VII. Çok Partili Dönem • 442
VIII. Toplu Eserler • 444
Kitap Özeti • 446

Sunuş

Anayasa ve anayasacılık, Batı kökenli olgu ve kavramlardır. Bunların temelinde hak ve özgürlük talepleri (siyasal liberalizm) ile parlamentoculuk hareketleri (demokrasi) yatar. Hak ve özgürlük bildireleri İngiltere’de 13. yüzyıldan itibaren, Kuzey Amerika ve Fransa’da da 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı. İngiltere, monarşinin sınırlanması, kuvvetler ayrılığı ve parlamentoculuk alanında da öncülük etti. 18. yüzyıl sonlarında hemen hemen bütün Avrupa yerel meclisler geleneğini yaşamış, ulusal parlamentolara geçiş sürecine girmişti. Anayasacılık, bu liberal ve demokratik değişimlerin taçlandırılması ve güvenceye bağlanması demek oluyordu.

Bu köklü dönüşümlerin gerisinde hem düşüncenin hem de maddenin gücü yatar. *Düşüncenin gücü*, devrimci fikir ve ideolojilerdir: Özgürlük, eşitlik, liberalizm, bireycilik, demokratik (ulusal) egemenlik, vb. *Maddenin gücü* ile kastedilen, sınıfsal ve siyasal mücadele ve pratiktir. Çünkü yukarıdaki kazanımlar, “akıl yolu birdir” denerek elbirliğiyle gerçekleşmedi; çekişe çekişe ve kopartılarak elde edildi. Burada da belirleyici rolü, feodal-aristokratik kurumlara karşı (monarşi, vb.) halk sınıflarının da muhalefetini arkasına alarak iktidar mücadelesi veren burjuvaziler oynadı.

Batı dünyasında bu türden bir devrim yaşanırken, Osmanlı İmparatorluğu nasıl bir değişim içindeydi? Üç kısımdan oluşan bu kitap ilkin bu soruya ışık tutmaya çalışmaktadır: *Çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu*. Bunu izleyen ikinci kısım, Türkiye’de

Ulusal Devletin Kuruluşu konusuna ayrılmıştır. Üçüncü ve sonuncu kısım, *Çok Partili Rejim* dönemine ilişkindir.

Kronolojik olarak bu tablo, siyasal yenilenmenin öncülerinden olan III. Selim'in tahta çıktığı yıldan başlar (1789), bugünkü anayasal sistemin eşiğine kadar sürer (1980).

Bu üçlü dönemleme, şu soruya aranan cevaptan kaynaklanmıştır: 200 yıllık siyasal-anayasal değişimlerin ne gibi *merkezî sorunları* olmuştur? Bu uzunca zaman dilimi içinde üç büyük sorun-demeti yaşadığı söylenebilir. İlkinde, "*çokuluslu imparatorluğu sürdürmek*" temel kaygıdır. İkinci ana sorun bir "*ulusal devletin kurulabilmesi*" çerçevesinde yaşanmıştır. Bu iki dönem ve sorunun ayrılma tarihleri 1918-1920'lerdir. 200 yıllık değişimlerin üçüncü ana gündem maddesi ise "*demokrasi*", daha ölçülü bir deyimle de "*çok partililik*"tir (1945 sonrası).

Kitapta her Kısım kendi içinde Bölüm'lere ayrılmıştır. Bölümlerin ele aldığı konular aşağı yukarı standarttır.

(1) *Hazırlanış ya da oluşum*: Bu başlık altında, değişime yol açan olaylar, etkenler, dinamikler ya da itici güçler ele alınmıştır. Elbette bu etki kanalları çok çeşitlidir; bazıları birincil bazılarıysa ikincil önemdedir. Burada yapılmaya çalışılan, hazır ve kestirme kalıplar önermek değil, dinamikler konusundaki merakları derinleştirmeye davettir. Siyasal olayları ön plana alan bu hazırlık bölümlerinde, *gözlem ve tümevarım* yöntemleri uygulanmaya çalışılmıştır. Burada, siyasal tarih biraz fazla yer tutmuş gibi görünebilir. Ama unutulmasın ki, anayasal belgeleri yaratan dürtüler, yani bunların ham maddesi siyasal olaylardır. Anayasal belgeler ancak, içinde yeşerdikleri ortamdan koparılmadan incelenirse daha iyi kavranabilir.¹

(2) *Getirilenler ya da katkılar*: Burada, kurum, kural ya da belge şeklindeki ürünler incelenmektedir. Asıl hukukî ve anayasal tanıtmalar bu başlık altında yer alır. Yorum yöntemleri de hukuka özgü olan anlam-çıkarma yöntemleridir (*çıkarsama, tümdengelim, vb.*). Dolayısıyla bu başlıklar altında, devlet katına yansıyan tepki ve taleplerin buradan nasıl süzülüp birer re-

¹ M. DUVERGER, *Méthodes des sciences sociales*, PUF, Paris 1961, p. 56-57.

form, anayasal belge ya da anayasa şekline büründükleri araştırılmaktadır. Buna kısaca, değişiminin *içeriği* de denebilir.

(3) *Uygulama*: Reform, anayasal-siyasal belge ya da anayasa tipi getiriler, uygulamada nasıl bir serüven izlemekteler? Anayasal-siyasal pratik ne yöndedir? Devlet katından süzülüp gelen yenilikler somut yaşamda ne gibi kırılmalara uğramaktadır? Bu gibi sorunların yanıtları da bu başlıklar altında irdelenecektir. Burada da *gözlem* yöntemi öne çıkar.

(4) *Değerlendirmeler*: Her bir siyasal-anayasal basamağın topluca ve eleştirici gözle tartılması, bölümlerin son durağıdır. Doktrindeki değişik ve bazen de zıt değer yargıları bu kertede devreye sokulmuştur. Toplum bilimlerinde ve hukukta, farklı yöntem ve dünya görüşlerine sahip yazarların, aynı olayı değişik biçimlerde değerlendirmeleri doğaldır. Bu yorum çeşitliliğini tanımak da, bir kitabın okurları için herhalde yararlıdır; hattâ bir hakttır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, kitap başlığındaki *Gelişmeler* sözcüğü, sürekli ve şaşmaz bir *ilerlemeler* dizisi anlamına gelmez. Kaldı ki, gelişme-gerileme ya da ilerleme-gerileme kavramları da mutlak ve tartışılmaz değildir. Bu nedenle, *Gelişme* kavramını ve terimini, *Değişmeler* şeklinde daha *tarafsız* bir içlikle anlamak gerekir.

O halde, bu kitap nedir, daha doğrusu ne değildir? Bu bir tarih çalışması ya da hukuk tarihi çalışması sayılmaz. Her şey bir yana, yazarının bu alanlarda bir uzmanlığı yoktur. Tarih yazımı (historiyografi) konusunda özgün bir kalem şöyle diyor: "Tarihe bir sosyal bilim kategorisi olarak yaklaşmak"². İşte bu kitabın ve yazarının yöntemi de, belki daha az "tarihçi" bir vurgulamayla, şöyle anlatılabilir: Anayasa hukukunun konu ve sorunlarını belli bir tarihsel mekânda incelemeye çalışmak.

² İ. TEKELİ, *Tarihyazını Üzerine Düşünmek*, Dost ktb., Ankara 1998, s. 16.

BİRİNCİ KISIM
Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal değişmelerin dinamikleri başlıca Őu kanallarda aranabilir:

- a) feodal tepki (âyân, derebeyi direnişleri)
- b) halkın tepkisi (köylü, orta sınıf hareketleri)
- c) dış baskılar (yabancı devletler)
- d) liberal-reformist girişimler (seçkinler, padişah)
- e) ulusal tepkiler (Türk olmayanların talepleri).

Hemen belirtmek gerekir ki bu döküm, etki kaynaklarını sayıp tüketmek iddiasını taşımaz. Amaç, anayasal oluşumların itici güçlerinin incelenmesinde ne gibi noktaların hesaba katılması gerektiği konusunda bir fikir vermektir.

Vurgulanması gereken bir başka yönetsel husus da, Osmanlı siyasal-anayasal değişmelerinin yalnız Türklerin değil, Balkan milliyetleri ile Türk ve / ya da Müslüman olmayanların da yaşamlarıyla ilgili bir süreç oluşudur. Bu doğaldır çünkü Osmanlı İmparatorluğu çokuluslu bir olgudur. Dolayısıyla anayasal değişmelerin dinamiklerini de bu çoğulcu toplumsal yapı içinde aramak gerekir. Burada, Balkan halklarının ulusal anayasacılık hareketlerinin Osmanlı sistemi ve Türkler üzerindeki etkileri özel bir değer taşır.

Bu bağlamda, Őu sorgulama son derece yerindedir: "Osmanlı modernleşmesi, matbaanın kurulması, Osmanlı kültüründe ve hayat tarzında Batılılaşma girişimleriyle mi, yoksa II. Mahmut'un reformlarıyla veyahut Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayun'la mı başladı? Böyle bir başlangıcı II. Osman'ın başarsız reform isteklerine kadar indirenler de vardır. Bu gibi etnosantrik (içedönük) değerlendirmeler bir yana, niçin Dimitri

Cantimir'in Eflak'taki yönetimi veya Sırbistan'daki rahiplerin 18. yüzyıl başlarına uzanan eğitim reformlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmenin başladığını iddia etmek mümkün olmasın?"¹

Kitabın bu kısmında, olanaklar ölçüsünde, Osmanlı anayasal gelişmeleri ile Türk olmayan halk ya da milliyetlerin eylemleri ve anayasacılık hareketleri arasındaki etkileşimlere de değinilecektir. İnceleme alanının çokuluslu niteliği, inceleme yönteminin de tek ulus eksenli ve ulusçu olmamasını gerektiriyor.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki anayasal gelişmeler şu tarihsel dönemlere bölünerek ele alınmıştır:

- I) Gerileme Dönemi
- II) Tanzimat'a Hazırlık
- III) Tanzimat Dönemi
- IV) Birinci Meşrutiyet
- V) İkinci Meşrutiyet

Bu bölümlemeler yalnız anlatım kolaylığı açısından yapılmıştır. Yoksa dönemlemeler başka türlü de yapılabilir. Nitekim tarihçiler arasında Tanzimat'ı III. Selim'le başlatanlar olduğu gibi,² bu dönemin II. Meşrutiyet'e kadar,³ hattâ Osmanlı Devleti'nin son demlerine kadar⁴ olan süreyi kapsadığını ileri sürenler de vardır.

¹ İ. ORTAYLI, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil yay., İstanbul 1983, s. 11

² E. Z. KARAL, "Tanzimattan Evvel Garphlaşma Hareketleri", TANZİMAT, c. I, Maarif Vek. yay., İstanbul 1940, s. 14.

³ A. H. ONGUNSU, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", TANZİMAT, c. I, s. 11,12.

⁴ C. ÜÇÖK-A. MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, 2. baskı AÜHF yay., Ankara 1981, s. 310.